

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

ШАБАЛА ЯРОСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94: 338.43(477.82)«19/20»

**АГРАРНІ РЕФОРМИ НА ВОЛИНІ У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.:
ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ ТА НАСЛІДКИ**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Чернівці – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Колесник Віктор Пантелеймонович,
Східноєвропейський національний університет імені
Лесі Українки, завідувач кафедри нової та новітньої
історії зарубіжних країн.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Нечитайло Віталій Васильович,
Кам'янець-Подільський національний університет імені
Івана Огієнка, завідувач кафедри політології та
соціології;

доктор історичних наук, професор
Романюк Іван Миронович,
Вінницький державний педагогічний університет імені
Михайла Коцюбинського, завідувач кафедри історії та
культури України;

доктор історичних наук, професор
Гелей Степан Дмитрович,
Львівська комерційна академія, завідувач кафедри
історії та політології.

Захист відбудеться 26 червня 2013 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича за адресою: 58000 м. Чернівці, вул. Кафедральна, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича за адресою: 58000 м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23.

Автореферат розісланий 24 травня 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г. М. Скорейко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із важливих аспектів державного будівництва в незалежній Україні є організація ефективної аграрної системи, яка б заклала міцний фундамент для цивілізаційного і культурного поступу українського суспільства. Однак нині саме аграрний сектор є однією з найслабших ланок вітчизняної економіки. Його реформування здійснюється повільними темпами, невиправдано довго триває пошук оптимальної моделі організації аграрного виробництва та створення функціональної інфраструктури агропромислового комплексу. В такій ситуації дедалі очевиднішою стає потреба звернутися і до світового, і до власного історичного досвіду аграрних перетворень. У цьому контексті особливої уваги заслуговує аграрна історія Волині ХХ – початку ХХІ ст., яка є певною мірою унікальна, адже за цей порівняно короткий період волинське село пережило чотири масштабні хвилі реформ: столипінську, реформу польської влади в 1921–1939 рр., колгоспно-радгоспну та реформу періоду незалежності України, яка триває й донині. Саме на прикладі Волині як класичного аграрного регіону можна простежити тяглість і взаємозв'язаність усіх аграрних перетворень. Незважаючи на те, що проводили їх різні режими, реформи були спрямовані на отримання одного результату – створення ефективної моделі сільськогосподарського виробництва.

З науково-теоретичного погляду дослідження проблеми аграрних перетворень на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст. актуальне тим, що дає можливість на основі локального дослідження виявити загальні закономірності та певні особливості розвитку сільського господарства і регіону, і України в цілому, зробити об'єктивні висновки й узагальнення щодо характеру та змісту аграрної політики в межах різних державно-політичних систем, що існували в окреслений період, дати неупереджену, науково обґрунтовану оцінку її соціально-економічним наслідкам. Із практичних міркувань важливість дослідження проблеми полягає у тому, що вивчений та узагальнений досвід попередніх аграрних перетворень може посприяти пошуку ефективних шляхів реформування сільського господарства на сучасному етапі й подоланню в ньому кризових явищ.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася в межах програми «Минуле і сучасне Волині та Полісся» Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України і Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та державної «Програми розвитку краєзнавства в Україні до 2010 р.», прийнятої на III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців у 2003 р. згідно з указом Президента України і постановою Кабінету Міністрів України. Частково вона пов'язана з темою «Західне Полісся: історія та культура» (номер державної реєстрації 01031U000580).

Мета дослідження – на основі історичних джерел, передусім архівних документів, проаналізувати перебіг аграрних реформ, які здійснювалися на Волині в окреслених хронологічних межах, та їх соціально-економічні наслідки. Реалізації поставленої мети підпорядковані такі дослідницькі **завдання**:

- розкрити зміст, показати шляхи, методи та особливості реалізації основних реформ, які здійснювалися на Волині до проголошення Україною незалежності;
- на основі критичного аналізу наявних джерел стосовно розвитку аграрного сектору Волині визначити економічну ефективність кожної з цих реформ, показати їх вплив на повсякденність волинського селянства;
- схарактеризувати основні етапи та напрями реформування волинського села в умовах незалежності України;
- проаналізувати основні показники розвитку аграрного сектору Волинської області в 1991–2011 рр. і на цій основі визначити ефективність його реформування;
- на конкретних прикладах охарактеризувати діяльність основних типів господарств, які виникли внаслідок аграрної реформи;
- визначити основні проблеми, які виникли в ході реформування волинського села, окреслити шляхи та засоби, спрямовані на їх подолання;
- дослідити основні тенденції сучасної урядової аграрної політики та діяльність місцевих органів влади в контексті реформування аграрних відносин на Волині;
- порівняти досліджувані реформи з погляду їх соціальних наслідків та економічної ефективності;
- з'ясувати можливість та доцільність використання досвіду аграрних перетворень на Волині, здійснюваних до проголошення незалежності України, на сучасному етапі.

Об'єктом дослідження є сільське господарство Волині в контексті аграрної політики, яка проводилася в регіоні у ХХ – на початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – історичні передумови аграрних реформ (століпінської, реформи польської влади у 20–30-х роках ХХ ст., колективізації, реформи періоду незалежності), шляхи, методи і засоби їх реалізації та соціально-економічні наслідки.

Хронологічні межі загалом охоплюють період ХХ – початку ХХІ ст. за деякими винятками. Зокрема в роботі свідомо вилучено період Першої світової війни і національно-визвольних змагань (1914–1921 рр.) та період радянсько-німецької війни (1941–1945 рр.). Це зумовлено тим, що автор поставив за мету дослідити аграрні реформи, які стали результатом цілеспрямованої державної аграрної політики, а в умовах воєн ця політика була підпорядкована передусім ситуативним воєнним потребам і не передбачала системних реформ в аграрній сфері. В окремих епізодах (розділ 2) хронологічні межі дещо розширені і охоплюють матеріал ХІХ ст., що продиктовано потребою з'ясувати суспільно-історичні передумови століпінської аграрної реформи.

Територіальні межі дослідження. Для зручності в оперуванні статистичними даними кожен із розділів основної частини роботи розглядається в окремих адміністративно-територіальних межах: столипінська реформа – у межах Волинської губернії, реформа 1921–1939 рр. – у кордонах Волинського воєводства, наступні реформи – в адміністративних межах Волинської області. Стосовно цих територій вживається збірна назва – Волинь.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що *вперше в українській історичній науці:*

- в межах одного регіону досліджено аграрні реформи, які здійснювалися різними державно-політичними режимами, і розглянуто їх під кутом зору історичної тяглості та взаємозв'язку аграрних перетворень ХХ – початку ХХІ ст.;

- з'ясовано загальні закономірності та регіональні особливості реалізації реформ на Волині;

- виявлено вплив політичних форм на економічні процеси і навпаки, відображено особливості функціонування аграрного сектору в умовах ринкової та планової економік.

- проаналізовано соціально-економічні трансформації в аграрному секторі Волинської області під впливом сучасної реформи;

- на прикладі Волині зроблено спробу порівняльного аналізу реформ з точки зору їх економічної ефективності.

Уточнено:

- зміст, економічну суть та соціальне спрямування здійснюваних реформ;

- висновки вітчизняних учених стосовно економічної ефективності столипінської аграрної реформи та реформи польської влади у 1920–1930-х рр.;

- етапи реформування сільського господарства Волинської області в період незалежності України.

Отримали подальший розвиток:

- твердження про економічну ефективність ринкових відносин в аграрному секторі;

- положення про необхідність забезпечення аграрних реформ відповідними фінансовими, матеріальними, інтелектуальними та інформаційними ресурсами;

- висновки вітчизняних дослідників про доцільність використання історичного досвіду попередніх аграрних реформ у сучасних умовах.

Практичне значення роботи. Матеріали цього дослідження можуть бути використані при підготовці праць з історії народного господарства України та з історії українського селянства, для укладання краєзнавчих праць з історії Волині.

Результати та висновки дослідження також можуть бути взяті до уваги органами влади, аграріями у процесі вироблення загальнодержавної та регіональних концепцій розвитку аграрного сектору України на сучасному етапі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на кафедрі давньої та нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки і кафедрі археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки у 2009–2012 рр. Проблеми, що їх порушено в дисертації, відображені в доповідях та виступах на наукових конференціях різних рівнів, а саме: «Сільське господарство Ковельщини у 1921–1939 рр.» («Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині»: XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебургського права. Ковель, 23–24 жовтня 2003 р.); «Аграрний устрій України у візії В. Липинського» (III Міжнародний конгрес українських істориків. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.); «Формування фермерського укладу в аграрному секторі Волині у 1991–2005 рр.» («Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи»: XXII обласна науково-практична історико-краєзнавча конференція. Луцьк–Торчин, 9–10 грудня 2006 р.); «Реорганізація земельного устрою Володимирського повіту у 1921–1939 рр.» («Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край»: XXVII Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 1020-й річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р.); «Основні тенденції розвитку аграрного сектору Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. XX століття» (VIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 20-річчю незалежності України. Чернівці, 21–22 жовтня 2011 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у монографії «Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки» і 25 публікаціях, з них 21 стаття у наукових фахових виданнях.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 445 сторінок, у тому числі 375 сторінок основного тексту, 52 сторінки використаних джерел (525 найменувань), 17 сторінок додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, її хронологічні і територіальні межі, визначається мета, об'єкт і предмет, наукова новизна дослідження.

У **першому розділі** «Історіографія проблеми, джерельна база та методологічні основи дослідження» проаналізовано стан наукового вивчення теми,

охарактеризовано джерельну базу, визначено методологічні принципи та методи дослідження.

Історіографію досліджуваної теми поділено на окремі модулі, кожен з яких відповідає окресленому етапу реформування: столипінській реформі (1906–1914 рр.), реформі польської влади (1921–1939 рр.), колгоспно-радгоспній добі та модернізації аграрного сектору Волині в період незалежності України. У межах кожного модуля подано огляд і вітчизняної, і зарубіжної історіографії. В окрему групу виділено праці, які представляють порівняно новий, тематично наближений до проблеми дисертаційного дослідження напрям – історія аграрних перетворень в Україні та її регіонах.

Щодо вітчизняної історіографії столипінської реформи, то її умовно можна поділити на три періоди: дореволюційний (до 1917 р.); радянська доба (1917–1985 рр.); історіографія постперебудовного етапу та періоду незалежної України.

Дореволюційна доба представлена здебільшого працями описово-публіцистичного характеру. У дослідженнях Б. Кніповича, С. Богданова, П. Маслова та інших лише фрагментарно висвітлені окремі аспекти реалізації столипінської аграрної реформи в Росії. Однак у розрізі окремих регіонів, у тому числі й Волині, столипінська реформа не розглядалася.

Серед істориків радянського періоду, які досліджували різні аспекти столипінської аграрної реформи в Україні, варто насамперед виділити І. Литвинова, М. Хейсіна, О. Погребінського, Ф. Лося, О. Михайлюка, П. Теличука та інших. Столипінську аграрну реформу ці дослідники розглядали насамперед як спробу царського уряду вирішити аграрне питання в інтересах поміщиків, що призвело до зубожіння та розорення біднішого селянства, загострення соціальних суперечностей на селі.

У 60–80-х роках ХХ ст. було підготовлено й опубліковано багатотомні академічні видання «Історія селянства Української РСР» та «Історія народного господарства Української РСР». У них на широкій документальній основі досить детально висвітлене питання реалізації столипінської аграрної реформи в Україні, зокрема подано значно більше даних, які характеризують перебіг реформи у Волинській губернії. Однак сама концепція реформи, методи її реалізації та наслідки знову ж таки трактувалися з партійно-класових позицій.

Щодо праць з історії Волині, які представляють вітчизняну радянську історіографію («Нариси історії Волині. 1861–1939» Р. Оксенюка та «Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів»), то в них столипінська аграрна реформа на Волині висвітлена дуже поверхово. Обійшовши увагою економічні мотиви реформи, автори насамперед розглядають її як засіб, з допомогою якого царизм прагнув розколоти селянство і створити на селі нову соціальну опору в особі куркулів.

Зі здобуттям Україною незалежності й утвердженням у сучасній українській історичній науці нових, наукових, а не ідеологічних методологічних засад спостерігається тенденція до більш об'єктивного, поміркованого оцінювання ідей столипінської реформи, масштабів її реалізації та наслідків.

З останніх досліджень, пов'язаних з аграрною історією України початку ХХ ст., слід відзначити монографію О. П. Реєнта та О. В. Сердюка «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)». У ній використано багато матеріалів, які стосуються Волинської губернії початку ХХ ст. Серед сучасних дослідників також варто відмітити М. Якименка, В. Нечитайла, В. Майстренка, Н. Романюк, А. Михайлика та інших. Ці науковці загалом позитивно оцінюють столипінські аграрні перетворення, акцентуючи увагу на тому, що вони об'єктивно сприяли ринковій трансформації аграрної економіки на українських землях. Однак капіталістичні перетворення в аграрному секторі економіки Волинської губернії в них відображені недостатньо.

Важливе місце в цей період у висвітленні різних аспектів столипінської аграрної реформи на Волині посідають історико-краєзнавчі розвідки волинських істориків В. Кудя, Л. Гайдай, М. Півницького, В. Приймак та інших. Однак усі ці краєзнавчі дослідження мають лише епізодичний характер і не дають цілісного уявлення про хід, масштаби та соціально-економічні наслідки реалізації столипінської аграрної реформи на Волині.

Щодо зарубіжної історіографії столипінської аграрної реформи, то на нинішній момент вона досить широко представлена насамперед працями сучасних російських істориків (В. Казарезов, І. Ковальченко, П. Зирянов та ін.), окремими публікаціями американських та західноєвропейських дослідників (Д. Мейсі, П. Грегори, Д. Бовуа, Д. Байрау та ін.). Оригінальністю підходів до визначення змісту та наслідків столипінської аграрної реформи вирізняється публікація японського історика Мацузато Кімітаки «Столипінська реформа і російська агротехнологічна революція». Попри те, що більшість праць зарубіжних істориків не стосуються безпосередньо Волині, вони варті уваги насамперед з методологічного погляду.

Отже, можна резюмувати, що питання реалізації столипінської аграрної реформи на Волині в працях і вітчизняних, і зарубіжних істориків висвітлено лише поверхово. Окрім того, у контексті аграрного розвитку Волині ХХ – початку ХХІ ст. ця реформа не розглядалася.

Щодо вітчизняної історіографії аграрної реформи польського уряду 1920–1930-х рр., то наукові праці, в яких вона тою чи іншою мірою висвітлена, можна поділити на дві основні категорії: дослідження радянської доби та публікації сучасного періоду.

Серед ґрунтовних праць радянської доби, у яких предметом дослідження є західноукраїнське, зокрема й волинське село міжвоєнної доби, насамперед

варто виділити монографії Л. Корнійчук, І. Васюти, Ю. Сливки, С. Макарчука. Наукова цінність цих праць полягає насамперед у тому, що їх автори ввели до наукового обігу великий пласт фактичного та статистичного матеріалу, значна частина якого стосується й Волині.

Значний внесок у вивчення різних аспектів аграрної історії Волині міжвоєнного періоду зробили волинські історики у 90-х роках минулого та на початку нинішнього століття (В. Литвинюк, Г. Панишко, Я. Шабала та ін.). В оцінках та висновках авторів щодо реформи польського уряду 20–30-х років ХХ ст. відчувається спроба відійти від усталених раніше догм та стереотипів і поглянути на неї з об'єктивних наукових позицій.

Певний внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з державною аграрною політикою Польщі на Волині, належить польським історикам (Ф. Буяк, М. Папержинська-Турек, З. Ландау, Й. Томашевський, В. Менджецький, Я. Кенсік та ін.). У їхніх працях фігурують окремі дані, що стосуються Волинського воєводства, однак низку важливих проблем, пов'язаних із розвитком аграрного сектору під час реформи, висвітлено недостатньо.

Історіографію колгоспно-радгоспної доби представляють праці радянського періоду та сучасні дослідження. Для радянської історіографії, з одного боку, характерними є апологетика колгоспного ладу, намагання довести його соціально-економічну ефективність, а з іншого – замовчування методів колективізації та проблем колгоспно-радгоспної системи, приховування важкого матеріального становища, а іноді й злиденного існування селян у колгоспах.

На сучасному етапі, коли очевидною стала потреба переосмислення та об'єктивного висвітлення історії сільського господарства України радянської доби, вітчизняні історики стали частіше звертатися до аграрної тематики (В. Баран, І. Романюк, І. Лубко, С. Падалка, Г. Кривчик, М. Коломієць та ін.). Згадані науковці зосередили увагу на загальних проблемах колгоспного села радянської України, проте у їхніх працях недостатньо відображена регіональна специфіка окремих областей, у тому числі й Волинської.

Серед праць, які представляють неофіційну історіографію колгоспної доби, насамперед варто відзначити дослідження Василя Кука–«Лемеша» «Колгоспне рабство», що було написане 1952 р. в умовах українського національного підпілля і вперше опубліковане в 2006 р. На основі власних спостережень та аналізу офіційних загальнодоступних джерел автор зумів розкрити економічну та соціальну суть колгоспно-радгоспної системи, механізми жорстокої експлуатації селян у перші повоєнні роки.

Щодо аграрної історії України та Волині періоду незалежності, то її лише починають вивчати. Основним предметом уваги дослідників є трансформація аграрного сектору в умовах реалізації реформи (С. Падалка, І. Прокопа, В. Нечитайло та ін.). Хоча праці згаданих авторів лише опосередковано

стосуються історії волинського села, їх важливість полягає в тому, що вони дають загальне уявлення про основні тенденції розвитку аграрного сектору в умовах реформування.

На початку ХХІ ст. почав формуватися новий напрям в історіографії аграрної історії України – історія аграрних реформ, який із часом набуває дедалі більшої актуальності. Нині цей напрям представлений працями В. Юрчишина, В. Рульєва, В. Литвина, О. Мороз та інших авторів.

Таким чином, здійснений історіографічний огляд засвідчує, що проблема аграрних реформ на Волині висвітлена лише епізодично в окремих узагальнювальних та спеціальних працях, а отже назріла потреба створити цілісну історію волинського села цього періоду, у якій би всі події, процеси та явища були показані в історичному причинно-наслідковому взаємозв'язку. Така праця матиме не лише важливе теоретичне, а й практичне значення.

Джерела, використані для написання роботи, залежно від їх специфіки, поділено на кілька груп: неопубліковані архівні документи; опубліковані документи та матеріали; періодичні видання; видання довідкового характеру.

Основний масив архівних джерел складають документи і матеріали Державного архіву Волинської області. Зокрема для дослідження столипінської аграрної реформи використано фонди трьох повітових землевпорядних комісій: Володимир-Волинської (ф. 254), Ковельської (ф. 263) та Луцької (ф. 247); аграрної реформи польської влади в 1920–1930-х рр., – фонди: 46 «Волинське воєводське управління», 34 «Волинська фінансова палата», 36 «Луцьке повітове староство», 277 «Волинське окружне земельне управління»; для вивчення колгоспно-радгоспної доби на Волині було опрацьовано сім фондів цього ж архіву, з-поміж яких варто виділити фонд Р-32 «Обласне управління сільського господарства»; для дослідження сучасної аграрної реформи були опрацьовані документи фондів Р-3492 «Волинське обласне управління земельних ресурсів» та 3539 «Волинська обласна державна адміністрація». Окрім цього, для дослідження дисертаційної теми були залучені матеріали держархівів Житомирської, Рівненської та Тернопільської областей, окремі фонди Центрального державного історичного архіву України в Києві.

Наступну групу джерел склали опубліковані документи й матеріали. Відповідно до структури дисертаційного дослідження їх характеристика поділена за тематичною ознакою на такі основні групи: документи і матеріали, пов'язані зі столипінською аграрною реформою та її реалізацією на Волині; опубліковані в 1921–1939 рр. збірники й окремі документи, які висвітлюють перебіг та наслідки аграрної реформи польської влади; публікації документів та матеріалів радянської доби; документи і матеріали, опубліковані в період незалежності.

Окрему групу джерел становлять періодичні видання. Їх використання мотивоване тим, що ці джерела подають специфічну інформацію, яка допомагає

зрозуміти суспільну атмосферу, на тлі якої відбувалися аграрні реформи. Серед них варто виділити видання міжвоєнного періоду «Воля народа», «Громада», «Gaseta rolnicza», «Wolynski dziennik wojewodski» та ін., про радянську добу найбільше матеріалів почерпнуто з газети «Радянська Волинь», у 1992 р. перейменованої на «Волинь», в якій відображена аграрна тематика періоду незалежності України.

Значний пласт інформації статистичного характеру почерпнуто також із довідкових видань, особливо для відтворення динаміки розвитку сільського господарства Волинської області у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Методи дослідження. Поєднання у дослідженні історичного, економічного та політичного аспектів зумовило комплементарний підхід до вибору методів. Його міжгалузевий характер потребує застосування історичних методів у поєднанні з економічними, без яких важко з'ясувати питання господарської ефективності аграрних реформ, їх соціального спрямування тощо.

Вибір методів підпорядкований певним методологічним принципам, головними з яких є такі: принципи історизму та об'єктивності, принцип взаємного доповнення загальнонаукових та спеціальних методів, принцип опори на історичні джерела, принцип наукового плюралізму як норми історичного пізнання, принцип уникнення подвійних стандартів при розгляді однотипних явищ.

Для забезпечення всебічного вивчення головних аспектів досліджуваної теми було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання:

– методи аналізу та синтезу. Аналіз здійснювався способом смислового чи реального розділення предмета на окремі складові частини задля їх детального вивчення. Так, у межах предмета дослідження було виділено чотири аграрні реформи і кожна з них була піддана аналізу. У свою чергу, у кожній з реформ виокремлювалися різні аспекти, які детально досліджувалися;

– методи індукції та дедукції. Індукція як метод заснована на побудові формально-логічних конструкцій, що приводять до отримання загального висновку на базі часткового, одиничного. Для прикладу, визначення ефективності приватної власності було проведено стосовно кожної з реформ і для кожного випадку зроблено окремі висновки. На їх основі формулювалися загальні висновки про ефективність інституції приватної власності як такої;

– метод системного аналізу, який націлює на дослідження соціально-економічного складника, у нашому випадку аграрного сектору як однієї з підсистем суспільства;

– метод кліометрії, який полягає у використанні кількісних вимірів для характеристики та оцінки історичних явищ і процесів. У нашому дослідженні на основі аналізу кількісних показників, за допомогою статистичного та

математичного моделювання, зроблено спробу дати оцінку економічної ефективності кожної із реформ, які здійснювалися на Волині в досліджуваний період;

– порівняльно-статистичний метод дав змогу в результаті відповідної обробки та аналізу історико-статистичної інформації відтворити динаміку змін, викликаних реформами в аграрному секторі. Порівняння кількісних характеристик стало підставою для з'ясування основних тенденцій розвитку сільського господарства Волині, визначення економічної ефективності тих чи інших заходів, передбачених реформами;

– історико-типологічний метод допоміг виявити однотипні ознаки явищ і процесів економічного та соціального характеру, які були викликані аграрними реформами. Так, на основі аналізу процесів капіталістичної трансформації аграрного сектору під впливом столипінської аграрної реформи та реформи польської влади 1920–1930-х рр. було виявлено типові ознаки ринкової економіки в аграрній сфері;

– історико-генетичний метод використаний для відображення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. Він допоміг з'ясувати природу економічних, соціальних, політичних та інших чинників, які в конкретних історичних обставинах викликали необхідність реформування аграрної системи не лише позитивних, а й негативних явищ, які супроводжують нинішню аграрну реформу.

Окрім перелічених у процесі дослідження застосовувалися соціологічний, хронологічний та проблемно-хронологічний методи, а також методи аналогії та історичної реконструкції

У другому розділі «Столипінська аграрна реформа та її реалізація на Волині» з'ясовано історичні передумови реформи, розкрито механізми її запровадження у Волинській губернії, охарактеризовано соціально-економічні наслідки.

Соціально-економічні передумови столипінської модернізації російського села значною мірою були продиктовані незавершеністю і непослідовністю процесів, започаткованих реформою 1861 р. Збереження багатьох залишків феодално-кріпосницьких відносин на селі призвело до значного відставання сільського господарства в Російській імперії, що, відповідно, стримувало її загальний економічний прогрес.

Головними причинами відставання сільського господарства були певні диспропорції в системі землеволодіння та недосконале землекористування, низький рівень технічної оснащеності господарств та примітивна культура господарювання, обмеженість умов для розвитку товарно-грошових відносин. У цьому можна переконатися на прикладі Волинської губернії, де станом на 1905 р. поміщицькі господарства, які становили лише 15,1 % загальної кількості

господарств, зосередили у своїх руках 79,1 % земель, закріплених у приватну власність. Щодо селянських господарств, то порівняно з 1861 р. кількість землі у розрахунку на душу населення зменшилася з 2,1 дес. до 1,4 дес. Малоземельні господарства (до 6 дес.) становили 42 % від загальної кількості господарств. Окрім того, частина селян узагалі не мала землі.

Ще однією серйозною перешкодою, яка стримувала економічний розвиток села, було недосконале землекористування з його головними вадами – черезсмужжям і вузькосмужжям. Вони були характерні для більшості господарств Волинської губернії.

Окрім того, столипінська аграрна реформа була зумовлена чинниками соціально-політичного характеру, зокрема такими, як масові селянські виступи, політична боротьба навколо вирішення земельного питання в Російській імперії на початку ХХ ст.

Основним документом, який започаткував столипінську аграрну реформу, став іменний царський указ від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону щодо селянського землеволодіння і землекористування». У процесі реалізації аграрної реформи передбачалося вирішення таких основних завдань:

- реформування системи землеволодіння. Ключовою тут була ідея про вихід селян із общини і закріплення у приватну власність належної їм землі. Приватна власність оголошується основою аграрного устрою;
- удосконалення землекористування способом зведення розпорочених наділів в одну ділянку – відруб і створення індивідуального хутірського господарства;
- створення умов для активізації земельного ринку та задоволення потреб селян у землі;
- переселення частини селян в окремі губернії європейської та азіатську частину Російської імперії. У такий спосіб уряд намагався розв'язати проблему аграрного перенаселення європейської частини імперії і пов'язані з ним земельний голод та земельний дефіцит;
- піднесення загальної культури та ефективності землеробства через надання селянам агрономічної, технічної допомоги, створення зразково-показових господарств тощо.

Реалізація аграрної реформи 1906 р. у Волинській губернії мала певні особливості. Основна з них полягала в тому, що на Волині фактично не було общинного володіння. За статистичними даними, станом на 1905 р. понад 98 % селянських господарств тут перебували на подвірному праві землеволодіння. З огляду на це, основним завданням реформи у Волинській губернії була реорганізація тодішньої системи землекористування й утворення відрубних та хутірських господарств.

Землевпорядні роботи на Волині розпочалися в 1907 р. За даними на 1 січня 1915 р. у Волинській губернії упродовж 1907–1914 рр. було впорядковано

54 938 дворів на площі 382 191 дес., у тому числі створено 42 091 одноосібне господарство. Серед усіх губерній європейської Росії Волинська губернія посідала 24-те місце за площею землевпорядних робіт і сьоме – за кількістю утворених одноосібних господарств. Однак, якщо на основі цих даних підрахувати частку господарств Волинської губернії, у яких було проведено землевпорядні роботи, то вона становила менше третини від потреб.

Щодо формування хутірського укладу, то створення хутірських господарств ішло повільними темпами. Напередодні Першої світової війни у Волинській губернії на хутори і відруби виділилося трохи більше 11 % господарств. Переважна більшість хуторів і відрубів у Волинській губернії була утворена на землях сільських громад. Вони займали площу 534 345 дес., або 85,3 % усієї площі, зайнятої хуторами та відрубамі.

Важливим фінансовим механізмом здійснення столипінської реформи був державний Селянський поземельний банк. Окрім позик на купівлю землі, місцеві відділення Селянського банку видавали кредити й безповоротні допомоги на перенесення будівель селян-одноосібників на хутори, на облаштування господарств.

У ході реформування волинського села було також здійснено комплекс заходів агротехнологічного характеру, серед яких передусім слід виділити надання агрономічної, зоотехнічної допомоги, забезпечення господарств сучасною технікою та реманентом, розвиток фахової сільськогосподарської освіти. Наприклад, у Волинській губернії в 1909 р. на агрономічні заходи було асигновано понад 20 тис. руб., у 1911 р. створено близько 100 пунктів продажу насіння за здешевленими цінами, закладено 116 прокатних станцій, 112 показових ділянок.

Одним із напрямів аграрної реформи на Волині була переселенська політика столипінського уряду. Переселенням селян із Волині в окремі губернії європейської та азіатської Росії планувалося зменшити аграрне перенаселення та земельний дефіцит у регіоні. До Першої світової війни із Волинської губернії виїхало близько 50 тис. осіб, приблизно 12 % із них повернулося. Загалом це суттєво не вплинуло на ситуацію в аграрному секторі Волині.

Щодо соціально-економічних наслідків реформи, то насамперед слід зазначити поступове зменшення великого поміщицького землеволодіння, з одного боку, і зростання селянського – з іншого. Так, якщо в 1906 р. дворянське землеволодіння становило 2 099 тис. дес., то в 1914 р. – 1 857 тис. дес., тобто за вісім років воно зменшилося майже на 12 %. Щодо селянського землеволодіння, то, за даними 1913 р., у власності селян перебувало 2 758 049,4 дес. землі. На Волині почав формуватися прошарок міцних середняцьких, у тому числі відрубних та хутірських, господарств. Проте переважну більшість і надалі становили дрібні господарства.

Щодо економічної ефективності столипінської аграрної реформи на Волині, то головним критерієм її оцінки є передусім основні показники розвитку різних галузей сільського господарства в 1906–1914 рр.

Основною галуззю сільського господарства Волині на початку ХХ ст. було рільництво. Товаризація зернового виробництва стимулювала збільшення посівних площ, піднесення культури землеробства, що у свою чергу спричинило ріст урожайності, збільшення валового збору зернових. Так, якщо в 1906 р. площа під зерновими становила 1 703 741 дес., то в 1913 р. – 1 724 669 дес., тобто зросла на 20 928 дес., або на 1,2 %. Середній приріст валового збору основних зернових культур становив 19,8 % при збільшенні посівних площ лише на 1,2 %. Важливе місце в рільництві на Волині в цей час посідало вирощування цукрових буряків, серед технічних культур у 1906–1914 рр. збільшується виробництво хмелю та тютюну, позитивна динаміка спостерігається у вирощуванні кормових та овочевих культур.

Другою за значенням галуззю сільськогосподарського виробництва після землеробства на Волині було тваринництво. Як свідчать підрахунки, проведені на основі офіційних статистичних даних, загальне поголів'я худоби в 1913 р. порівняно з 1906 р. зросло на 9,2 %, причому відчутно збільшилося поголів'я коней – на 15,3 % і свиней – на 21 %.

Позитивні зрушення у сільському господарстві стимулювали розвиток економічної інфраструктури в цілому. Новий імпульс для розвитку отримали промисловість, торгівля, транспорт, зв'язок. Так, якщо у 1906 р. в губернії діяло 1 649 підприємств, на яких працювало 19 377 осіб, то в 1913 р. їхня кількість досягла 1 962 осіб, а число працівників збільшилося до 29 451. Кількість населених пунктів, де проводилися ярмарки, за цей період зросла від 152 до 175. Активізувався кооперативний рух. Станом на 15 жовтня 1913 р. у Волинській губернії діяло 352 кредитні та ощадно-позичкові кооперативи, 15 маслоробних артілей, 236 споживчих товариств.

Отже, зміни у сфері поземельних відносин, товаризація головних галузей сільськогосподарського виробництва, розвиток підприємства та товарно-грошових відносин, активне впровадження ринкових елементів в аграрному секторі свідчать про капіталістичну еволюцію волинського села у процесі реалізації столипінської аграрної реформи. Попри короткий час її втілення, реформа забезпечила зростання продуктивності основних галузей сільськогосподарського виробництва на Волині, що свідчить про її економічну ефективність.

У **третьому розділі** «Аграрні перетворення польської влади на Волині у 1921–1939 рр. та їх наслідки» автор розкриває причини реформи, хід реалізації основних її напрямів, показує основні зміни соціально-економічного характеру, викликані реформуванням аграрного устрою.

Необхідність аграрної реформи в II Речі Посполитій і її регіонах, зокрема й на Волині, була зумовлена потребою розв'язання земельного питання, удосконалення землекористування та технічної модернізації господарства з метою подолати його економічне відставання; намаганням польської влади глибше інтегрувати сільське господарство краю в господарсько-економічну систему держави й підпорядкувати західноукраїнські землі економічним та політичним інтересам II Речі Посполитої.

Курс на аграрну реформу в II Речі Посполитій було проголошено ще в 1919 р. Однак на початку 1920 р. вона впроваджувалася повільними темпами. 20 серпня 1925 р. сейм ухвалив новий закон про аграрну реформу, який набрав чинності з 28 грудня 1925 р. й отримав назву «Про виконання аграрної реформи». У ньому було зазначено, що аграрний устрій Польщі опиратиметься на сильні, здорові й високопродуктивні господарства різного типу та величини, які базуватимуться на приватній власності.

Основними положеннями цього закону передбачалося:

– обмеження максимальної норми землеволодіння до визначених розмірів (у Волинському воєводстві до 300 га);

– земельні володіння понад норму підлягали викупу з наступним поділом їх на ділянки-парцели, для створення нових самостійних господарств, доповнення малоземельних, створення дрібних господарств для виробництва городньо-овочевої продукції тощо;

– від парцеляції звільнялися високопродуктивні господарства, що мали певну спеціалізацію (насінництво, тваринництво, кормовиробництво і т. п.), лісові масиви, де велося промислове господарство.

Отже, одним із напрямів аграрної реформи польського уряду, яка реалізовувалася на Волині, був перерозподіл земельної власності через обмеження максимуму землеволодіння і продажу надлишків землі в процесі державної або приватної парцеляції. У процесі його реалізації в 1921–1938 рр. було розпарцельовано 332 884 га землі. З вилучених поміщицьких земель за цей період було утворено 20 тис. ділянок для окремих господарств і 56 тис. додаткових наділів для доповнення різних категорій селянських господарств.

Іншим важливим напрямом реформи стала реорганізація землекористування. Основним її компонентом була комасація – об'єднання роздроблених земельних ділянок в один наділ і створення на ньому самостійного селянського господарства. Передбачалося, що при цьому будуть проводитися ліквідація сервітутів, поділ общинних земель, випростання границь адміністративних одиниць, виділення місць на цілі громадського використання, меліорація тощо.

До 1938 р. включно на Волині комасацію було проведено на площі 779 832 га землі в 149 198 господарствах. На цей час сервітутні права на пасовиська і збирання паливного матеріалу було скасовано в 402 об'єктах. Унаслідок меліорації понад 100 тис. га землі було залучено до господарського використання,

що позитивно вплинуло на загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва краю.

Одним із напрямів реалізації аграрної реформи на Волині стало створення системи господарств польських колоністів-осадників. У 1920–1930-х рр. на теренах Волинського воєводства було засновано близько 7 тис. господарств військових та цивільних переселенців-осадників. Польська колонізація волинських земель, послабивши земельний дефіцит на території власне Польщі, загострила цю проблему на Волині. Осадники безкоштовно отримували кращі землі, що підірвало економічний потенціал українських господарств, вносило напруження в міжнаціональні стосунки.

Економічна ефективність аграрної реформи визначалася за тим, наскільки вона забезпечила мобілізацію наявних ресурсів і піднесла загальний рівень продуктивності сільськогосподарського виробництва. Традиційно найважливішою галуззю аграрної економіки Волині залишилося землеробство. За час проведення реформи у Волинському воєводстві у 1920–1930-х рр. відбулося збільшення площі орних земель, розширилися посівні площі під промислові зернові, технічні культури та коренеплоди. У 1938 р. порівняно з 1925 р. посівні площі під пшеницю збільшилися у 2,6 разу, під жито – в 1,1 разу, під ячмінь – в 1,9 разу, під овес – в 1,2 разу, під картоплю – у 2,4 разу. Валовий збір пшениці зріс у 1938 р. порівняно з 1925 р. в 2,3 разу, жита – в 1,6 разу, ячменю – в 1,8 разу, вівса – в 1,16 разу, картоплі – у 2,3 разу. Частка Волинського воєводства у валовому зборі чотирьох основних зернових культур і картоплі в Польщі зросла порівняно з 1913 р. більше ніж удвічі. Упродовж 20–30-х років збільшилися площі посівів цукрового буряка, технічних та кормових культур і значно зріс їх валовий збір. Певні кількісні та якісні зміни сталися і в тваринництві. Починаючи з 1922 р., спостерігається стійка тенденція до збільшення поголів'я коней, великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз. Станом на 1938 р. порівняно з 1921 р. у Волинському воєводстві приріст коней склав 25 %, ВРХ – 48 %, свиней – 50 %, овець – 92 %. У середньому в Польщі ці показники були значно нижчими і, зокрема, становили: приріст коней – 18 %, ВРХ – 31 %, свиней – 45 %, овець – 45 %.

Товаризація сільськогосподарського виробництва і розвиток товарно-грошових відносин в аграрному секторі сприяли розвитку кооперації й привели до збільшення кількості промислових підприємств, що орієнтувались на переробку сільськогосподарської продукції. Якщо у 1925 р. з 805 промислових підприємств, що функціонували у Волинському воєводстві, 566 були підприємствами харчової промисловості, то на 1938 р. їх нараховувалося 1 738. Активнішого розвитку набирає внутрішня і зовнішня торгівля.

Однак на продуктивність аграрного виробництва на Волині негативно вплинула загальна економічна кон'юнктура, особливо в кризові роки, диспаритет

цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, що поставило сільського товаровиробника в складні економічні умови. Існуюча політика в ціноутворенні призвела до розорення багатьох дрібніших селянських господарств, негативно вплинула на продуктивність сільськогосподарського виробництва.

Аналізуючи соціально-економічні наслідки реформи у Волинському воєводстві, автор відзначив зміни в структурі селянських господарств, серед яких виділено такі:

– загальна кількість господарств до 50 га збільшилася із 226 016 у 1921 р. до 412 486 у 1938 р. Це збільшення відбулося внаслідок дальшого роздроблення селянського землеволодіння при передачі землі у спадок і в результаті реалізації аграрної реформи;

– майже утричі збільшилася абсолютна кількість господарств, що становили категорію малоземельних (до 3 га). Це свідчить про те, що в ході реформи не була вирішена проблема земельного дефіциту;

– майже на 25 % збільшилася кількість господарств величиною від п'яти до 50 га (з 108 069 у 1921 р. до 136 390 у 1938 р.). Вони становили майже третину всіх господарств Волинського воєводства і посідали чільне місце у виробництві валового сільськогосподарського продукту. Такі господарства мали всі можливості стати економічною й соціальною опорою аграрної системи краю;

– значною мірою зменшилося велике поміщицьке землеволодіння. Від 1921 р. до 1938 р. кількість господарств понад 50 га зменшилася більш ніж утричі.

Загалом зміни в структурі селянських господарств у Волинському воєводстві протягом 1921–1939 рр. засвідчили, що село стало на шлях капіталістичної еволюції. Розпочався процес формування економічно-стабільних господарств, здатних до високопродуктивної праці, які в умовах фінансово-економічної, правової підтримки держави та розвитку товарно-грошових відносин могли стати ядром аграрної системи.

Становлення аграрного сектору на шлях капіталістичної еволюції активізувало розвиток сільськогосподарської кооперації. На початок 1938 р. у Волинському воєводстві діяло 577 кооперативів, із них 228 ощадно-позичкових, 92 молочарські, 231 споживчий, 11 сільськогосподарсько-торговельних, 15 – інших профілів. Загальна кількість їх членів сягала 130 тис. осіб. Оборотний капітал кооперації на цей час становив 19 196 000 злотих.

Загалом аграрна реформа польської влади викликала низку позитивних зрушень в аграрному секторі Волині та її економіці в цілому. З огляду на це її досвід заслуговує глибшого вивчення і застосування в сучасних умовах. Зокрема вона вказує на ефективність приватної власності на землю, на необхідність її повної товаризації, на потребу державної опіки над сільським господарством через створення відповідних інституцій, у тому числі й фінансових, таких як державний Сільськогосподарський банк. Запорукою успішного розвитку села й

підвищення добробуту сільських трудівників повинні стати матеріальна і фінансова підтримка держави, створення сприятливого економічного мікроклімату для суб'єктів господарювання, раціоналізація, технічна модернізація господарства та підвищення рівня культури і побуту селянства.

У **четвертому розділі** «Колективізація сільського господарства Волинської області та її соціально-економічні наслідки» висвітлено основні етапи колективізації, розкрито її методи, охарактеризовано основні показники розвитку аграрного сектору в період функціонування колгоспно-радгоспної системи.

Після приєднання Волині в 1939 р. до складу УРСР та встановлення радянської влади, тут було апробовано ще одну модель організації сільського господарства – колективну, коли основними суб'єктами господарської діяльності на селі стали колгоспи та радгоспи. Основний зміст колективізації полягав у об'єднанні одноосібних селянських господарств у колективні (колгоспи). При цьому скасовувалося право приватної власності на землю і вона переходила у державну власність. Селянам надавалися присадибні ділянки для ведення особистих підсобних господарств (зазвичай 0,25 га), а решта земель передавалася в користування колгоспів. Ця реформа позбавляла волинських селян основних засобів виробництва, руйнувала звичний життєвий та господарський уклади, тому переважна їх більшість не хотіла вступати до колгоспів. З огляду на це місцеві органи влади застосовували насильницькі методи колективізації.

Першим колективним господарством у Волинській області стала сільськогосподарська артіль імені Сталіна в с. Уховецьку Ковельського району, утворена в січні 1940 р. Протягом весни 1940 р. у Волинській області було створено ще 25 колгоспів. Характерною особливістю перших сільгоспартілей було те, що до них вступали переважно бідняки та колишні батраки, які надіялись у такий спосіб покращити свій добробут. За даними Волинського обласного земельного відділу, напередодні війни й окупації в області існувало 640 колгоспів, у яких об'єдналося 34 149 господарств.

З початком радянсько-німецької війни колгоспне будівництво на Волині зупинилося. В умовах окупації майже всі колгоспи розпалися, а більшість їх членів, захопивши належну їм частку землі, реманенту, худоби, почали господарювати індивідуально. Залишки колгоспного майна знищили й розграбували окупанти. За час війни і окупації було знищено 1 087 промислово-виробничих приміщень, 545 тваринницьких будівель, 1 365 інших господарських споруд, відібрано 31 625 ц зерна і муки, 5 280 ц картоплі, 3 368 ц овочів, 8 147 голів ВРХ, тисячі голів іншої худоби, знищено та вивезено до Німеччини 54 082 одиниці сільськогосподарського інвентарю.

Після звільнення області від німецьких загарбників одним із ключових завдань у сільському господарстві було відновлення наявних до війни колективних господарств і завершення колективізації в цілому. Першою в області була

відновлена сільськогосподарська артіль ім. Леніна в с. Любитові Ковельського району у квітні 1945 р. До осені 1945 р. у Волинській області налічувалося 13 колгоспів, статуту яких було прийнято на загальних зборах. У них об'єдналося 447 господарств – 1 449 осіб, у тому числі 722 працездатних. Темпи колективізації були низькими. Переломним у ході повоєнної колективізації на Волині став 1947 р. Саме цього року репресивні заходи та адміністративний тиск на селян досяг апогею. Упродовж 1948–1949 рр. понад 90 % селянських господарств об'єдналися у колгоспи.

Паралельно із об'єднанням одноосібників у колгоспи відбувалася ліквідація хутірських господарств і переселення їх мешканців у села. Станом на 1951 р. по області з хуторів було відселено 17 246 господарств, із них 14 631 в наявні населені пункти, 1 158 у східні області, 145 у нові села. У процесі переселення було розібрано 17 246 будинків, із них 15 479 перевезено на нові місця. На наш погляд, ліквідація хуторів була великою помилкою влади, бо саме хутори могли стати економічною основою аграрного устрою, принаймні допоки не зміцнилися колгоспи, більшість із яких переживала великі труднощі. Крім того, хутори мали право на існування як традиційно складений спосіб життя для багатьох селянських родин.

У цілому колективізацію на Волині фактично було завершено до кінця 1951 р., бо, за архівними даними, станом на 25 липня 1951 р. поза колективними господарствами залишалось лише 83 одноосібних господарства на площі 103 га. Загальний відсоток об'єднаних у колгоспах господарств становив 99,5 %. На 1 січня 1952 р. у Волинській області функціонувало 664 колгоспи, у яких було об'єднано 163 036 дворів.

Проте не вся селянська земля усупільнювалася в колгоспах. Колгоспникам надавалися підсобні ділянки в розмірі від 0,25 до 0,5 га без урахування землі під житловими спорудами. Таким чином сформувався новий, соціалістичний уклад на селі: селяни працювали в колгоспах, які стали для них основним місцем роботи, і вели невелике особисте підсобне господарство, що разом забезпечувало їхній добробут.

На межі 1940–1950-х рр. при підтримці держави зміцнюється матеріально-технічна база волинських колгоспів. Однак, незважаючи на це, ні в рослинництві, ні у тваринницькій галузі у Волинській області на початок 1950-х рр. довоєнного рівня досягти не вдалося. Колективізація хоч і завершилася, однак поряд із колгоспами ще досить важливу роль відігравав індивідуальний сектор, особливо у тваринницькій галузі.

На початку 1950-х рр. в аграрному секторі держави проявилася низка кризових явищ. Щодо Волинської області, то серед головних проблем розвитку її сільського господарства на початку 50-х років ХХ ст. були слабкість матеріально-

технічної та фінансової бази господарств, відставання тваринницької галузі, у якій поголів'я худоби не досягло навіть довоєнного рівня.

Починаючи з 1953 р., партійно-державне керівництво країни здійснило низку реформ, покликаних подолати відставання аграрного сектору, піднести ефективність та продуктивність сільськогосподарського виробництва. Ці заходи дали певний ефект, хоча він виявився тимчасовим, бо на межі 50–60-х років показники розвитку сільського господарства області втрачають динаміку.

У середині 1960-х рр. стала очевидною потреба внесення серйозних змін в урядову аграрну політику. Головні заходи щодо покращення стану справ у сільському господарстві накреслив березневий 1965 р. пленум ЦК КПРС. Найважливішими з них, які безпосередньо вплинули на економічний стан колгоспів і радгоспів, було збільшення капіталовкладень у сільське господарство, списання заборгованості за кредити і куплену в МТС техніку, відстрочення платежів за авансами, підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Важливим засобом підвищення мотивації праці колгоспного селянства мав стати перехід до гарантованої грошової оплати працівників колгоспів та їх пенсійного забезпечення.

Завдяки цим заходам у 1965–1970 рр. значно покращилося матеріально-технічне оснащення волинських господарств, зміцнилося їх фінансове становище, що позитивно вплинуло на результативність сільськогосподарського виробництва і переважна більшість планових показників восьмої п'ятирічки було навіть перевиконано. Заготівля зерна за п'ятирічку збільшилася з 340,9 до 360,3 тис. т, приріст склав 5,7 %. План закупівель 1970 р. було виконано на 147,3 %. Щодо тваринництва, то попри певні позитивні зрушення, ряду показників досягти не вдалося.

Однак поряд із позитивними зрушеннями на кінець 1960-х рр. в аграрному секторі Волинської області намітилася низка негативних явищ. У 1970 р. ряд колгоспів не виконав планових показників із продажу державі сільськогосподарської продукції, частина господарств завершила 1970-й р. збитково. Попри високі темпи нарощування основних фондів, темпи зростання валової сільськогосподарської продукції значно відставали. Так, якщо в 1969 р. порівняно з 1965 р. основні виробничі фонди з розрахунку на 100 га сільгоспугідь збільшилися на 43,7 %, то виробництво валової продукції в такому ж розрахунку зросло лише на 19 %.

Для розвитку сільського господарства Волинської області в 1970–1980-х рр. були властиві суперечливі тенденції. Якщо аналізувати кількісні показники з виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, то окремі з них були відносно стабільними, а деякий спад в окремих галузях у дев'ятій і десятій п'ятирічках було зупинено на початку 1980-х рр., і для одинадцятої п'ятирічки характерне зростання, особливо з початком реалізації Продовольчої програми.

За три п'ятирічки аграрний сектор області одержав значні ресурси в капіталовкладеннях, техніці, добривах тощо. Однак віддача від цього була низькою. Посилення нееквівалентного обміну між містом і селом призвело до зростання затрат на виробництво сільськогосподарської продукції, збільшення її собівартості, що негативно вплинуло на економічний стан господарств області, значна частина з яких стала збитковими і низькорентабельними. Це свідчило про загострення кризи колгоспно-радгоспної системи і вказувало на потребу внесення чергових коректив у державну аграрну політику.

Оцінюючи економічну ефективність колгоспно-радгоспної моделі сільськогосподарського виробництва на прикладі Волинської області, варто зазначити таке:

- з економічного погляду колгоспи і радгоспи були малоефективними, оскільки упродовж понад сорока років вони не змогли вийти на рівень виробництва сільськогосподарської продукції, який би в достатній мірі забезпечив населення продовольством;

- за показниками, які визначають ефективність сільськогосподарського виробництва (урожайність основних культур, виробництво продукції на 100 га угідь, продуктивність тваринницької галузі тощо), колективні господарства значно відставали від аналогічних у зарубіжних країнах.

У соціальному вимірі колгоспно-радгоспну систему не можна вважати справедливою, оскільки вона була побудована на експлуатації колгоспного селянства, якому за тривалий час не було забезпечено гідного рівня життя та належних соціальних стандартів.

У **п'ятому розділі** «Реформування аграрного сектору Волині в період незалежності України» розкрито передумови реформи, проаналізовано її правову базу, відображено трансформації, які відбулися у виробничій структурі аграрного комплексу Волинської області, охарактеризовано його сучасний стан.

З проголошенням Україною незалежності розпочато масштабну реформу, основним стратегічним завданням якої став курс на ринкову трансформацію аграрного сектору. Проте на початковому етапі аграрна політика не була спрямована на радикальну перебудову аграрних відносин, швидше вона мала на меті адаптувати колгоспно-радгоспну систему до ринкових умов, не порушуючи її основ. Ряд постанов і законів націлював на створення альтернативних колгоспам господарств, зокрема фермерських.

У процесі аграрних трансформацій періоду незалежності виділено два етапи: перший – 1991–1999 рр., другий – від 2000 р. і донині.

Головний зміст першого етапу можна визначити такими кроками у процесі здійснення аграрної реформи:

- визначено стратегічне завдання реформи як перебудову аграрного сектору на ринкових засадах;

- закладено нормативно-правову основу для аграрних перетворень в Україні;

– створено передумови для роздержавлення і приватизації землі та майна колективних підприємств, що стало важливим кроком на шляху до реорганізації колгоспів і радгоспів.

Завдяки цим крокам наприкінці 90-х років ХХ ст. в загальних рисах визначилася виробнича структура аграрного сектору Волинської області, у якій основними виробниками стали сільськогосподарські підприємства і господарства населення. На цьому етапі структура виробництва сільськогосподарської продукції змістилася в бік індивідуального сектору. Якщо в 1990 р. в ньому вироблялося 37,1 % продукції, то в 1999 р. вона сягнула 74 %, тобто зросла майже удвічі.

Однак відсутність конкретних економічних і соціальних орієнтирів аграрної реформи, непослідовність реформаторського курсу, недостатнє його організаційне та матеріальне забезпечення призвели до негативних наслідків. Починаючи з 1991 р., сільське господарство України вступає в смугу затяжної кризи, яка повною мірою проявилася в аграрному секторі Волині. Основною її ознакою стало поступальне падіння обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції. За перше десятиріччя реформи випуск усієї продукції скоротився більш ніж на 45 %, у тому числі продукції тваринництва – на 54,7 %, рослинництва – на 36 %, загальне поголів'я ВРХ скоротилося більше ніж на 58 %, зокрема поголів'я корів зменшилося на 32,3 %, свиней – на 31,7 %.

Впровадження реформи супроводжувалося також негативними проявами в соціальному плані: по-перше, вона загострила проблему зайнятості сільського населення; по-друге, погіршила матеріальне становище основної маси селянства, адже 90 % волинських селян наприкінці 1990-х рр. опинилися за межею бідності; по-третє, реформа спричинила занепад соціально-побутової та культурної сфери на селі.

Отже, перший етап реформування призвів до цілковитого економічного та соціального занепаду волинського села. Це зумовлено насамперед чинниками організаційного та економічного характеру: відсутністю чіткої стратегії реформи; зволіканням із її втіленням у життя на місцях; недостатньою фінансовою та матеріальною підтримкою з боку держави та місцевих органів влади; несприятливою для аграріїв ціною політикою і загальною економічною кон'юнктурою.

Із 2000 р. розпочинається відлік наступного етапу реформи. На другому її етапі було доповнено законодавчу базу реформування, що остаточно визначило сучасну виробничу структуру аграрного сектору, у якій головне місце посідають приватні та державні сільгосппідприємства, фермерські та особисті селянські господарства. Корпоративний сектор в аграрній структурі Волинської області представляють сільськогосподарські підприємства – самостійні статутні об'єкти, які мають право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність у галузі сільського господарства задля одержання прибутку. Станом на 2011 р. їх налічувалося 939, у тому числі 92 виробничі кооперативи, 137 господарських

товариств, 80 приватних підприємств, 537 фермерських господарств, 52 підприємства інших форм господарювання. Щодо особистих селянських господарств, то їх кількість становила понад 160 тис. одиниць.

На другому етапі реформи найбільш динамічно розвивалися фермерські господарства, які за цей період приблизно уп'ятеро збільшили виробництво зернових, цукрових буряків, молока і м'яса. У сільськогосподарських підприємствах суттєвих зрушень за цей період не відбулося. Розвиток господарств населення був порівняно стабільним, причому в цій категорії відбулося збільшення виробництва зерна, овочів, молока і м'яса, хоча цей приріст був значно меншим, ніж у фермерських господарствах. У 2000–2010 рр. їхня частка у валовому виробництві основних видів продукції становила понад 70 %.

З економічного погляду головним досягненням другого етапу реформи стало те, що у 2000 р. було подолано тенденцію падіння виробництва сільськогосподарської продукції на Волині і розпочалося поступове зростання. Порівняно з 2000 р. у 2010 р. приріст валового виробництва усієї продукції становив 20,8 %, у тому числі в рослинництві – 4,4 %, у тваринництві – 44,6 %. Однак навіть у 2010 р. не вдалося вийти на показники 1990 р., щодо якого загальне виробництво продукції сільського господарства становило 66,3 %. Це свідчить про низьку економічну ефективність реформи, оскільки за понад 20 років не вдалося не те, щоб перевершити рівень 1990 р., а й навіть досягти його.

У соціальній сфері волинського села також не відбулося вагомих зрушень у бік покращення. Надалі гострою залишалася проблема зайнятості сільського населення, адже кількість працівників у господарствах різних типів і надалі скорочувалася. Заробітна плата в сільському господарстві залишалася низькою. Щоправда, з 2000 р. до 2008 р. вона виросла від 367 до 652 грн, однак це було на 728 грн нижче від середнього показника по області.

Позитивним зрушенням у 2000-х рр. стало те, що було зупинено занепад соціально-побутової та культурної сфери на селі. Так, із 2000 р. до 2010 р. кількість дитячих дошкільних закладів у сільській місцевості зросла до 336 і перевершила рівень 1990 р. Стабілізувалася, а в окремих районах навіть зросла кількість клубних закладів. Крім того, дещо покращився благоустрій сіл. Здебільшого про це дбали сільські ради, хоча окремі фермери та сільськогосподарські підприємства також надавали допомогу.

Отже, якщо підвести підсумки другого етапу аграрної реформи у Волинській області, то насамперед варто відзначити таке: на цьому етапі було завершено демонтаж колгоспно-радгоспної системи і сформовано нову виробничу структуру аграрного комплексу; у 2000 р. в області вдалося подолати спад виробництва сільськогосподарської продукції, який розпочався у 1991 р., однак рівня виробництва 1990 р. досягти так і не вдалося; основними виробниками продукції на цьому етапі були господарства населення; у категорії сільськогосподарських

підприємств найвищу динаміку продемонстрували фермерські господарства; у соціальному аспекті у 2000-х рр. реформа не змогла кардинально змінити становище основної маси селянства, суттєво вплинути на його добробут.

Основними чинниками, які стримували розвиток аграрного сектору на цьому етапі, були низька ефективність використання сільськогосподарських угідь, низький рівень матеріально-технічного забезпечення господарств, брак обігових коштів, недостатня підтримка з боку держави та місцевих органів влади, нерозвиненість місцевої інфраструктури заготівлі та збуту сільськогосподарської продукції, несприятлива загальна економічна кон'юнктура.

У **висновках** зроблено підсумки дослідження й узагальнення теоретичного та практичного характеру.

Необхідність дослідження сучасної аграрної реформи в ширшому історичному контексті підтверджує висновок, зроблений на основі вивчення та аналізу вітчизняної й зарубіжної історіографії, що на нинішній час спеціальних концептуально цілісних досліджень, у яких висвітлено загальні закономірності та особливості аграрних реформ ХХ – початку ХХІ ст., які проводилися на Волині, немає. Окрім цього, постановку наукової проблеми зумовила не лише потреба комплексного вивчення реформ, які є предметом дослідження, а й необхідність їх порівняльного аналізу.

Першою аграрною реформою, яка суттєво вплинула на розвиток сільського господарства Волині на початку ХХ ст., стала столипінська аграрна реформа. Її стратегічним завданням було прискорення розвитку сільського господарства, яке стримувало загальний економічний прогрес, вирішення земельного питання і забезпечення соціального спокою на селі та політичної стабільності в державі. Приклад реалізації цієї реформи на Волині свідчить, що в цілому її потрібно розглядати як широкий комплекс заходів правового, організаційного, фінансового, технологічного характеру, скерованих на перебудову аграрного устрою.

Визначальними рисами розвитку аграрного сектору Волині в процесі реформування стали утвердження приватної власності на землю та засоби виробництва, створення умов для продуктивного індивідуального господарювання, організаційна, матеріальна і фінансова підтримка з боку держави (хоча й недостатня), наявність ринку землі й ринку праці – неодмінних умов для розвитку капіталізму в сільському господарстві. Економічний ефект реформи виявився у підвищенні продуктивності сільського господарства, що підтверджують показники його розвитку у Волинській губернії.

Під час входження Волині до складу II Речі Посполитої (1921–1939 рр.) її аграрний сектор також став об'єктом реформування. Головні завдання реформи мали на меті реорганізацію землеволодіння і землекористування для пристосування їх до умов капіталістичного розвитку й послаблення соціального напруження в державі, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Окремі її напрями, зокрема осадницька колонізація, мали слугувати засобом посилення польського впливу на західноукраїнські землі з метою їх підпорядкування економічним та політичним інтересам Польської держави.

Щодо економічної ефективності аграрної реформи польської влади, то статистичні дані фіксують ряд важливих позитивних зрушень, які відбулися на Волині в 1921–1939 рр. Можна зробити висновок, що ця аграрна реформа в цілому також сприяла піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва. Позитивною її рисою була поступовість, що дало змогу уникнути спаду виробництва сільськогосподарської продукції (на відміну від сучасної реформи) і загострення продовольчої кризи. Загалом ця реформа підтвердила ефективність приватної власності на землю та індивідуального господарювання. Варто також відзначити те, що на Волині вона продовжила землевпорядкування в тому ж напрямі, що й столипінська реформа. Створення хуторів і відрубних господарств зміцнювало основи хутірського укладу, сприяло зародженню елементів фермерства в краї.

Колективізація стала третьою від початку ХХ ст. хвилею аграрних перетворень на Волині. Її можна розглядати як реформу, котра репрезентувала революційний шлях аграрних перетворень. Революційність колективізації полягала в докорінній зміні тодішнього аграрного ладу, про що свідчили: ліквідація права приватної власності на землю і тотальна її націоналізація; глибоке руйнування традиційно складеного способу життя і господарювання волинських селян; позбавлення їх економічної і юридичної свободи та перетворення на підневільну робочу силу системи; нищення традиційних духовних і моральних цінностей селянства, які базувалися на любові до землі і хліборобської праці; встановлення економічного диктату держави, цілковите заперечення ринкових відносин.

Після колективізації сільське господарство Волинської області розвивалося в напрямі загальних тенденцій, характерних для всього аграрного комплексу УРСР. Аналіз державної аграрної політики та результатів її втілення на Волині засвідчує, що основні зрушення в агропромисловому комплексі області відбувалися за рахунок збільшення капіталовкладень та матеріальних ресурсів. Це давало, як правило, тимчасовий ефект і не змогло забезпечити сталого зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Відносну стабільність розвитку в області демонструвала лише тваринницька галузь, що зумовлено вагомим внеском у неї підсобних селянських господарств. Про низьку економічну ефективність колгоспно-радгоспної моделі свідчить те, що вона існувала за рахунок державних дотацій, і навіть при цій умові значна частина волинських господарств була низькорентабельною, а то й збитковою.

Тривале існування цієї системи на Волині призвело до згубних наслідків у соціальному аспекті: важкі умови праці й побуту сільських трудівників підірвали престижність хліборобської праці, що зумовило витіснення із

сільського соціуму інтелектуально розвиненої та соціально активної його частини до міст; втрата почуття господаря на землі відбила у багатьох селян здатність до самостійної підприємницької діяльності, у чому можна переконатися сьогодні, коли багато мешканців волинських сіл відмовляється від можливості отримати землю і самостійно на ній господарювати.

Після проголошення державної незалежності України розпочалася нова хвиля аграрних трансформацій. Її, на наш погляд, також можна вважати революційною, оскільки вона була орієнтована на ліквідацію соціалістичної планової системи з адміністративним управлінням і створення нової – ринкової моделі, яка ґрунтується на приватній власності на землю та засоби виробництва.

У процесі реалізації реформи на Волині було демонтовано колгоспно-радгоспну систему і у виробничій структурі аграрного сектору остаточно утвердилася дуалістична модель, основними елементами якої стали корпоративний сектор і господарства населення. На нинішній момент ця реформа не змогла забезпечити позитивних зрушень, про що свідчить аналіз основних показників розвитку сільського господарства Волинської області. За перше десятиріччя реформування спостерігалось значне падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, яке було зупинено лише у 2000-х рр. Однак порівняно з 1990 р. у 2010 р. загальне виробництво продукції сільського господарства становило близько 66 %.

У соціальному вимірі реформуванням на нинішній час також не досягнуто очікуваних результатів. Основна маса селян, яким реформа надала статус «господаря землі», не відчула від цього реальної користі. Заробітна плата працівників, зайнятих у сільському господарстві області, є значно нижчою, ніж в інших галузях. Серйозною проблемою стало реальне та приховане безробіття, яке породжує негативні соціальні явища, посилює загальну міграцію сільського населення.

Аналіз аграрних реформ на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст. дає змогу почерпнути певні історичні уроки. По-перше, аграрна політика, орієнтована на реформування сільського господарства еволюційним шляхом, є більш ефективною і продуктивною з погляду соціально-економічних наслідків. Це підтверджують столипінська аграрна реформа та реформа польської влади в 1920–1930-х рр. Їх досвід указує на потребу створення державою сприятливого інституціонального середовища для суб'єктів господарювання на засадах приватної власності на землю і засоби виробництва, забезпечення умов для розвитку товарно-грошових відносин та ринкової трансформації аграрного сектору. Важливою складовою частиною цих реформ було створення повноцінного земельного ринку – головної підвалини для розвитку сільського господарства на ринковій основі. З погляду соціально-психологічного приватна власність на землю утверджувала в селянина почуття господаря, спонукала до раціонального й підприємливого ведення господарства. У сучасних умовах формування земельного

ринку є гострою потребою. Однак держава має забезпечити його прозорість, запобігти спекуляції та тіншовим схемам обігу земель сільськогосподарського призначення.

По-друге, революційний шлях, який супроводжується докорінною перебудовою аграрного ладу, є більш болісним і довготривалим. Це підтверджують досвід колективізації та сучасна аграрна реформа на Волині. Зазвичай цей шлях більшою мірою продиктований чинниками суспільно-політичного характеру, ніж економічного. Він супроводжується глибоким руйнуванням наявного господарського укладу на селі, після чого впродовж тривалого часу відбувається будівництво нової аграрної моделі, яка не завжди виявляється ефективнішою від попередньої.

По-третє, кожна реформа, що її ініціює держава, потребує відповідного режиму державного регулювання та контролю. Окрім того, неодмінною умовою для досягнення прогнозованих результатів реформи є забезпечення її відповідними фінансовими, матеріальними, інтелектуальними та інформаційними ресурсами. Важливою передумовою успіху будь-якої аграрної реформи є її соціальний складник, який створює умови для справедливих розподільчих відносин, гармонізує особисті інтереси сільських товаровиробників із державними інтересами, забезпечує селянству належні соціальні стандарти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Шабала Я. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки : монографія / Ярослав Шабала. – Луцьк : ВМА «Терен», 2012. – 360 с. ISBN 978-966-2276-83-1

Статті у фахових виданнях

2. Шабала Я. Діяльність сільськогосподарських товариств у Волинському воєводстві у 1921–1939 рр. / Я. Шабала // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 1998. – № 1. – С. 60–63.

3. Шабала Я. Польська влада й українська кооперація на Волині у 1921–1939 рр. / Я. Шабала // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 5. – С. 164–168.

4. Шабала Я. Зміни у структурі селянських господарств Волинського воєводства у 1921–1939 рр. / Я. Шабала // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 5. –

C.164–168.

5. Шабала Я. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині у складі Польщі (1921–1939 рр.). Кооперативний союз «Гурт» / Я. Шабала // Україна–Польща: історія і сучасність : зб. наук. пр. і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. I. – К., 2003. – С. 425–434.

6. Szabala Ja. Gospodarstwa osadników polskich na Wołyniu w latach 1921–1939 / Ja. Szabala / Rocznik Chelmski. – Т. 9. – Chelm, 2003. – S. 217–227.

7. Шабала Я. Реформування аграрних відносин на Волині у 1991–2005 рр. / Я. Шабала // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2006. – Вип. 11. – С. 158–63.

8. Шабала Я. Становлення та розвиток фермерських господарств на Волині (1991–2005 рр.) / Я. Шабала // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – № 1. Ювілейний випуск. – С. 193–198.

9. Шабала Я. Реорганізація земельного устрою на Волині в ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.) / Я. Шабала // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2007. – Вип. 13. – С. 51–56.

10. Шабала Я. Соціально-економічні аспекти реформування волинського села у ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906–1914) / Я. Шабала // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2008. – Вип. 14. – С. 59–65.

11. Шабала Я. Становлення колгоспно-радгоспної системи на Волині напередодні радянсько-німецької війни та в перші повоєнні роки / Я. Шабала // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2008. – Вип. 15. – С. 124–129.

12. Шабала Я. Основні заходи столипінської аграрної реформи та їх реалізація на Волині у 1906–1914 рр. / Я. Шабала // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст. – Т. 19–20. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 168–173.

13. Шабала Я. Аграрний розвиток Волині у ХХ ст.: історіографічний аспект / Я. Шабала // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2009. – Вип. 13. – С. 367–373.

14. Шабала Я. Аграрна реформа на Волині і кооперація: перспективи розвитку в контексті історичного досвіду / Я. Шабала // Вісник Львівської комерційної академії. Серія : Гуманітарні науки. – 2009. – Вип. 8. – С. 190–198.

15. Шабала Я. Вплив аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства в 1920–1930-х рр. / Я. Шабала // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 1. – С. 78–83.

16. Шабала Я. Аграрна реформа і розвиток кооперації на Волині (1991–2009 роки) / Я. Шабала // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2009. – № 22. – С. 298–303.

17. Шабала Я. Соціально-економічний розвиток волинського села в добу хрущовських реформ / Я. Шабала // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Вип. 3. – С. 128–133.

18. Шабала Я. Формування нормативно-правової бази реформування сільського господарства України в період незалежності / Я. Шабала // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. – 2010. – Вип. 9. – С. 214–221.

19. Шабала Я. Волинське село в першій третині ХХ ст.: історичний досвід аграрних реформ / Я. Шабала // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст. – Т. 23–24. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 165–170 .

20. Шабала Я. Роль споживчої кооперації у післявоєнній відбудові волинського села / Я. Шабала // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. – 2011. – Вип. 10. – С. 414–421.

21. Шабала Я. Соціально-економічний розвиток волинського села в 1965–1970 рр. / Я. Шабала // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2012. – Вип. 10 (235). – С. 90–96.

22. Шабала Я. Основні тенденції розвитку сільського господарства Волинської області в 1970–1985 рр. / Я. Шабала // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – 2011. – Чис. 10. – С. 43–48.

Матеріали наукових конференцій

23. Шабала Я. Реорганізація земельного устрою Володимирського повіту у 1921–1939 рр. / Я. Шабала // Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і Волинь : матеріали ІХ Міжнар. наук. іст.-краєзнав. конф., 20–23 січня 1998 р. – С. 273–274.

24. Шабала Я. Сільське господарство Ковельщини у 1921–1939 рр. / Я. Шабала // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині : матеріали ХІІ Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф., присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебургського права. У 2 ч. Ч. 1. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – С. 144–146.

25. Шабала Я. Меліоративні роботи на Волині і Поліссі у 1921–1939 рр. / Я. Шабала // Минуле і сучасне Волині і Полісся: історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина : матеріали ХІІІ Волин. наук. іст.-краєзн. конф. : зб. наук. пр. – Луцьк, 2004. – С. 92–94.

26. Шабала Я. Формування фермерського укладу в аграрному секторі Волині у 1991–2005 рр. / Я. Шабала // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи : матеріали XXII обл. наук.-практ. іст.-краєзнав. конф. (Луцьк–Торчин, 9–10 грудня 2006 р.) : наук. зб. – Луцьк, 2007. – Вип. XXII. – С. 61–65.

АНОТАЦІЯ

Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині у XX – на початку XXI ст.: передумови, перебіг та наслідки. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – історія України. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2013.

У дисертації аналізуються столипінська аграрна реформа, аграрні перетворення польської влади у 20–30-х роках XX ст., колективізація та сучасна аграрна реформа. Досліджено ступінь наукового вивчення реформ, охарактеризовано джерельну базу та теоретико-методологічну основу роботи. З'ясовано суспільно-історичні передумови кожної з реформ, проаналізовано шляхи, методи та засоби їх реалізації, визначено їхнє соціальне спрямування та економічні наслідки. У результаті порівняльного аналізу основних показників розвитку аграрного виробництва на Волині зроблено висновки щодо економічної ефективності здійснюваних аграрних перетворень, охарактеризовано сучасний стан сільського господарства Волинської області.

Ключові слова: Волинь, сільське господарство, аграрна реформа, землевпорядкування, колективізація, рослинництво, тваринницька галузь, фермерство, господарства населення, економічна ефективність.

АННОТАЦИЯ

Шабала Я. Н. Аграрные реформы на Волини в XX – в начале XXI вв.: предусловия, осуществление и последствия. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01. – история Украины. – Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, Черновцы, 2013 г.

В диссертации анализируются столыпинская аграрная реформа, аграрные преобразования польского правительства в 20–30-х годы XX в., коллективизация и аграрная реформа, проводимая в настоящее время.

Исследована степень научной разработки предложенной проблемы и установлено, что до настоящего времени отечественная историография не располагает научными трудами, в которых осуществлен комплексный анализ аграрной истории Волыни XX – начала XXI вв. и истории аграрных преобразований в частности. Охарактеризованы источники, на основании которых проводилось исследование, раскрыты его методологические основания.

В процессе исследования реформ, проводимых на Волыни до провозглашения независимости Украины, определены социально-экономические и политические предпосылки каждой из них, формы и методы воплощения, социальная направленность. На основании анализа главных показателей развития различных отраслей сельского хозяйства дана оценка экономической эффективности аграрных преобразований, проводимых в регионе в XX в.

Установлено, что столыпинская аграрная реформа, проводимая в 1906–1914 гг., и преобразования польского правительства в 1920–1930-х гг. способствовали капиталистической эволюции аграрного сектора региона, развитию рыночных отношений. Это стимулировало рост сельскохозяйственного производства, что подтверждают статистические данные. Вместе с тем обращено внимание на нерешенность этими реформами многих проблем социального характера.

В работе отображены главные этапы коллективизации сельского хозяйства Волынской области, проанализированы показатели хозяйственной деятельности колхозов и совхозов во второй половине 1940-х – в 1980-х гг., социальные условия жизни колхозного крестьянства. Акцентировано внимания на низкой производительности сельскохозяйственного производства, что было следствием экстенсивных методов развития и преобладания административных методов управления.

Раскрыты содержание и основные направления реформирования аграрного сектора в современных условиях. Дана характеристика структуры аграрного производства, образовавшейся вследствие реформы, проанализированы результаты хозяйственной деятельности сельскохозяйственных предприятий различных типов, фермерских хозяйств и хозяйств населения. На основании анализа статистических показателей развития аграрного сектора Волыни определены как положительные сдвиги, так и симптомы углубления кризисных явлений.

На основании сравнительного анализа реформ, проводимых на Волыни в XX – в начале XXI вв., сформулированы выводы о социально-экономической эффективности эволюционного и революционного путей аграрных преобразований, определены их главные исторические уроки.

Ключевые слова: Волынь, сельское хозяйство, аграрная реформа, землеустройство, коллективизация, растениеводство, животноводство, фермерство, хозяйства населения, экономическая эффективность.

SUMMARY

Shabala Ya. M. Agrarian Reforms in Volyn in the 20 th – beginnind of the 21 st cent.: preconditions, course of events and consequences. – Manuscript.

Manuscript of dissertation on the competition of scientific degree of doctor of historical sciences on specialty 07.00.01 – the history of Ukraine. – The U. Fedkovych Chernivtsy National University, Chernivtsy, 2013.

The dissertation analyzes Stolypin agrarian reform, agrarian transformations of the Polish government in 20ies – 30ies of the 20 cent., collectivization and modern agrarian reforming. The level of the scientific research of the reforms has been estimated the source basis and theoretical methodological background of the investigation has been described. In the Focus of attention are the preconditions of introducing every reform, the ways, methods and means of their implementation. The social importance and the economic consequences have been characterized. The conclusions are made on the basis of deep analysis of the main data and evidences concerning the agrarian production in Volyn in that period. The conclusions reflect also the economic effectiveness of the agrarian reforms and modern state of the agrarian branch of economy in Volyn.

Key words: Volyn, agriculture, agrarian reform, landownership, collectivization, crops growing, cattle farming, populations farms, economic effectiveness.

Підп. до друку 21.05.2013 р. Формат 60×90^{1/16}.
Обсяг 1,8 ум. друк. арк., 1,8 обл.-вид. арк. Наклад 100 прим. Зам. 361.
Видавництво «Волинська мистецька агенція “Терен”»
43025, м. Луцьк, Головоштамт, а/с 157. Тел. 050-6743321.
Ел. адреса: teren.lutsk@gmail.com
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 1508 від 26.09.2003 р.